

Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Budapest, 2006. 217–260.; Egy kora középkori koncepció per – III. Tasziló trónfosztása. In: Hamza G. – Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I.* Budapest, 2006. 261–291.; Metód pere a Regensburgi Zsinaton. In: Hamza G. – Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I.* Budapest, 2006. 292–338.; On Bishop Virgil's Litigations in Bavaria. *Acta Juridica Hungarica* 48. 2007. 49–70.;

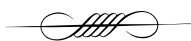
⁴ NÓTÁRI T.: Timur Lenk és I. Bajazid Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művében. *Belvedere Meridionale* 11. 1999. 5–6. 89–94.; A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” című művében. *Actas* 1999/4. 149–162.; Aeneas Sylvius Piccolomini

és a defensio imperii Christiani gondolata. *Jogelméleti Szemle* 2003/4.; *Aeneas Sylvius Piccolomini szónoki művészete.* Középkortörténeti tanulmányok, A III. Medievisztikai PhD-Konferencia előadásai. Szerk. Weisz B. Szeged, 2003. 103–112.; Die Geschichte des Grafen Ingo bei Enea Silvio Piccolomini. In: *Varietas Gentium–Communis Latinitas.* XIII International Congress for Neo-Latin Studies. 6–12 August 2006, Budapest. 96.; A kereszténység és az iszlám harca Enea Silvio Piccolomini (II. Pius pápa) világképében. In: Hamza G. – Nótári T.: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I.* Budapest, 2006. 392–409.; Enea Silvio Piccolomini és a jogtudomány kapcsolata. *Jogtudományi Közlöny* 62. 2007. 9. 407–412.

„... MÉG A RÉGI ÖREGÖKTŐL HALLOTTAM...”

VARGA SÁNDOR

Adatok a dualizmus kori, székelyföldi arányosítás és kivándorlás kérdéséhez¹

Bevezetés

Az arányosítás és a székely kivándorlás kérdésére Andrásfalvy Bertalan *Hagyomány és környezet*² c. tanulmányát olvasva figyeltem fel. Az 1871-es és az 1882-es arányosítást és előzményeit vizsgálva Andrásfalvy kihangsúlyozza, hogy az 1850-es évektől sorban hozott törvények gazdasági ellehetetlenülést okoznak a Székelyföldön. Az emiatt bekövetkező-felerősödő kivándorlást és népességfogyást a Trianonhoz vezető út egyik fontos állomásaként jelöli meg. A fent említett törvények a következők: 1854-ben eltörölték a székely birtok örökösödési jogát, mellyel lehetővé tették, hogy a birtokot „szétörökölhessék” illetve, hogy nem székely is örökölhessen, majd meghozták az erdő-törvényt, mely aránytalanul nagy büntetéssel sújtja az erdőből legelőt kihaló székelyt.³

Az arányosítás tulajdonképpeni jelentése nem más, mint hogy a földbirtokosok javára birtokaik nagyságának arányában felosztják az addig a faluközösség által közösen használt erdőket, legelőket, kiszorítva abból a szegény kisbirtokos, illetve nincstelen réteget. Megszűnik tehát a közös erdő és legelő által biztosított szociális háló.⁴ Az ezután érvénybe lépett kötelező tagosítás költségeit ráterhelték a székelyekre, méghozzá nem birtok nagyságának arányában, hanem a „kepevel”, az egyházi adóval egyezően. További problémát jelentett, hogy az elosztás nagy számú korrupciós ügyletre adott lehetőséget, valamint hogy a tagosítás miatt elvesztett területeknél a kárpótlásul kapott földek gyakran sokkal gyengébb minőségűek voltak.⁵ Mindezen törvények összességében azt eredményezik, hogy a szegényebb réteg ellehetetlenül, és más utat nem látva maga előtt, elvándorol.

A történelmi, illetve néprajzi összefoglalások viszont magát az arányosítást szinte teljes mértékig említés nélkül hagyják, a székely kivándorlást általában nem tartják nagy mértékűnek, vagy pedig ennek okait kutatva, más tényekre fektetik a hangsúlyt. Ez az ellentmondás indított arra, hogy felkutassam a közvetlenül az arányosításra és a kivándorlásra vonatkozó, eddig fel nem használt anyagokat.

A dualizmus kori mezőgazdasági helyzet és a földműves népesség társadalmi állapotának jellemzése

E fejezet alapját, történelmi tudatunkat meghatározó történelmi és néprajzi irodalom képezi.

Magyarország története a XX. században című művében⁶ Romsics Ignác a magyar mezőgazdaság főbb problémáit a következőkben látja: A dualizmus kori Magyarországon egészségtelen a birtokmegoszlás és az üzemsztruktúra. Több százezer ember él a fejlődés- és piacképtelen „nadrágszíjparcellákon”, ezzel szemben a nagybirtokosok által használt földek nagysága aránytalanul magas, csakúgy, mint a korlátolt forgalmú (például: állami, egyházi és községi) birtokoké, hiszen a mintegy 2000 nagybirtokos kezén található Magyarország földterületének 20%-a,⁷ az utóbbi pedig az összes művelt földterület 33%-át teszi ki. Ennek ellenére megállapítja, hogy a nagy latifundiumok és a nemesi középbirtokok lassan felmorzsolódtak, az életképes parasztgazdaságok pedig lassan növekedésnek indultak.⁸ A kiegyezést követő ötven év alatt mégis sikeres a magyar gazdaság – állapítja meg, hiszen az elmaradott agrárországból a XX. század végére fejlett agrár-ipari ország lettünk, melynek alapja a modern hitelrendszer, az infrastruktúra kiépülése (itt kivételként említi Székelyföldet⁹), a vízrendezések és az általuk nyert termőföldek, valamint a mezőgazdaság fejlődése.¹⁰ A

mezőgazda társadalom jellemzésekor megállapítja, hogy a közép- és gazdagparasztság többletjövedelemhez jutott a dualizmus korában, de az alsó rétegek életére a tartós szegénység és magas szaporulat volt jellemző. Ebből eredő szociális feszültségek jelentős parasztmozgalmakat okoztak, amelyeket a kormányzat kisebb szociálpolitikai intézkedésekkel (mint például a mezőgazdasági munkaszerveződések szabályozása) igyekezett orvosolni, de a földosztás és a telepítés elmaradt. Romsics Ignác a kivándorolt néptömegek etnikai megoszlását jellemzi, mikor leírja, hogy az érintett, 1 millió 300 ezer emberből körülbelül 500 ezer visszatért, a kint maradtak csupán 33%-a magyar (tehát 350-370 ezer ember), a többi a nemzetiségeink közül került ki.¹¹

Fónagy Zoltán a Dualizmus kora című tanulmányában¹² olvashatjuk, hogy a jobbagyfelszabadítás után Magyarországon egy egészségtelen birtokszerkezet jött létre. A mezőgazdaság a kiegyezéskor a nemzeti jövedelmünk háromnegyedét, az I. világháborút megelőző években már kevesebb, mint felét adta. Az agrárius és merkantil ellentéttel kapcsolatban megtudhatjuk, hogy az agráriusok a mezőgazdaság hathatósabb védelmét kérik az államtól. Kérésük két sarkalatos pontja: a behozatali vámok emelése, valamint a kereskedelmi banktőke korlátozása. A szerző véleménye szerint Dél-Alföldön, főleg a Viharsarokban volt sok nincstelen földműves. Az ő problémáik felszínre kerülését elodázta a folyószabályozás és vasútépítés.¹³

A Kristó Gyula, Barta János és Gergely Jenő által írt, Magyarország története. Előidőktől 2000-ig című műben olvashatjuk, hogy a mezőgazdaság fejlődését gátolta a falusi „látens” munkanélküliség miatti olcsó munkaerő-kínálat.¹⁴ Az arányosítást nem, csak a kivándorlást említik,¹⁵ csakúgy, mint Fónagy Zoltán munkája.¹⁶

Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent, A magyarok krónikája című monumentális

történelmi összefoglalásban egy, a korszak gazdasági helyzetére vonatkozóan csupán egy rövid tanulmányra bukkantam. E szerint a Földhitelintézet megalakulása, mely a mezőgazdaság modernizációját megakadályozó tőkehiányon volt hivatott segíteni, főként a nagybirtokon segített, a kisbirtok gondjai megoldatlanok maradtak.¹⁷ Megemlíti továbbá, hogy az 1880-as években elkezdődött kivándorlás 1899 és 1907 között tetőzött, ekkor hivatalosan 860 ezren indultak útnak. A valós szám ennél nagyobb lehetett, mert sokan mentek útlevél nélkül. A kivándorlás okaiként az anyagi nyomorúság mellett a vállalkozási kedvet is megemlíti. Az erdélyi kivándorlás számarányait külön említi: 1880-tól 1913-ig 170 ezren távoztak az Egyesült Államokba, de lehet, hogy még egyszer ennyin voltak az illegális elvándorlók. Ezek legalább harmada magyar, főként székely volt. Az időszakos romániai elvándorlásról, illetve az arányosításról nem beszél.¹⁸

Gergely András még egy társadalmi ténytet megemlíti a nagybirtok túlsúlyával kapcsolatban. Szerinte a jobbágyból lett paraszt gyarapodásának, felemelkedésének útját állta a nagybirtok. A polgárosulás útja tehát zárva marad a parasztság zöme előtt. Ez a réteg így megmerevedett és konzerválta a paraszti kultúrát.¹⁹

Ugyanebben a kötetben²⁰ ír Tóth Zoltán a magyarországi népességi állapotokról.²¹ A szerző megállapítja, hogy az 1870-es évek közepén Magyarországon a nagy termékenységű, elmaradott területek miatt népességrobbanás történt,²² amely óriási belső migrációhoz és kisebb mértékű kivándorláshoz vezetett. A kivándorlás, mely során az ország összes vesztesége 1197901 fő volt, két évben, 1880-ban és 1910-ben volt a legnagyobb arányú.²³ Az arányosítást nem említi. Kövér György, a dualizmus kori piacgazdaságról szóló munkájában sem találunk adatokat az arányosítással kapcsolatban.²⁴

A dualizmus kori mezőgazdaság legtelje-

sebb, és talán a legjobban sikerült jellemzését Szekfű Gyulától olvashatjuk.²⁵ A jobbágyfelszabadítás körülményeként ismerteti, hogy a magyar kormány, az európai országokra jellemző szabadelvű elveknek megfelelően elégnek tartotta azt, hogy felszabadítja a személyt és a földet. A kapitalista gazdasági „harcra” azonban a felszabadított jobbágy még nem volt kész, ezzel viszont a liberális szemlélet a „laissez faire” alapján nem törődött.²⁶ A másik probléma, hogy sem a Kossuth, sem pedig később a Bach kormány nem nyúlt a nagybirtokhoz, így az 1800-as évek végére az összes gazdaságok 53%-a törpe parasztbirtok volt. Az aránytalan birtokszerkezetet így jellemzi Szekfű Gyula: 36 millió katasztrális hold megmunkált föld 5,7%-a törpebirtok, de ezeken a törpebirtokon él az agrárlakosság több mint fele. A kisparasztok megélhetése csak akkor lehetséges, ha minden élelmiszer olcsón kapható, valamint ha lehetőségük van bér munkára.²⁷ Nincs tehát földreform, mert a birtokosok önzők, a liberális elv pedig nem tulajdonít elég jogot az államnak a beavatkozásra. Ezt a liberális elvet Közép-Kelet Európában csak az I. világháború utáni gazdasági kényszer tünteti el. Sok országban (Baltikum, Lengyelország stb.) hozzányúl a nagybirtokhoz a saját nemzetük javára, elűzik az idegen nemzetiségű földbirtokost és kiosztják a földjeit. Magyarországon azonban nem törődnek ezzel.²⁸ Az 1860-as években a gabonakonjunktúra hatására a mezőgazdaságból élő társadalom életszínvonalát átmenetileg emelkedik, de amikor 1880-as években megjelenik a világpiacon a jóval olcsóbb amerikai, kanadai és argentinai búza, a magyar mezőgazdaság fejlődése megtorpan, majd visszaesik. Az osztrák és a magyar kormánykörök a szabadkereskedelmi elveikhez ragaszkodva nem vezetnek be a tengerentúli búza elleni védővámot, még az Országos Magyar Gazdasági Egylet követelésére sem.²⁹ Mivel a magyar nemzetiségű agrártömegek³⁰ életszínvonalát döntően a

búzaár alakulása határozza meg, ezért a fent említettek miatt bekövetkező árhanyatlás az, ami a földhiány³¹ mellett a tengerentúli kivándorlást, valamint az 1890-es évek agrármozgalmait indukálja.³² Szekfű Gyula szerint a székely kivándorlást megelőzi egy időszakos munkavállalás Romániában. Az Erdélyből kirajzó idénymunkások kocsis-ként, vasúti munkásként és házicselédként tevékenykedik, sőt a „Fekete tengeri kikötők rakodója mind magyar”.³³ Az arányosításról itt sem esik szó. Szekfű tovább részletezi a kérdést: A nagy vízrendezési munkálatok, amelyek addig felszívták a munka nélkül maradt parasztok tömegeit, az 1880-as évek végére befejeződnek. Az ország addig legjobban prosperáló mezőgazdasági területe, az Alföld termelékenysége, az öntözési terv hiánya,³⁴ valamint a fásítási tervek hiánya miatt romlik, ezért a munkabérek alacsonyabbak lesznek. A sok felesleges munkáskéz ellenére a földbirtokosok mégis felvidéki szlovák idénymunkásokat dolgoztatnak!³⁵

A magyar agrárnépesség helyzetét feltehetően nem javította az akkori európai normákkal is túl liberálisnak tartott kisebbségi politika sem. Mindezt Mikszáth Kálmán parlamenti képviselőként történt 1885-ös székelyföldi utazása alkalmával írt karcolatából tudhatjuk.³⁶ Ír a nehéz székely közállapotokról, a kevés és rossz minőségű földről, az iparosodás és az infrastruktúra elmaradottságáról, a hivatalnokok és idegen politikusok korrupciójáról, valamint a nehézségek által okozott kivándorlásról. Egyben tolmácsolja a székelyek kérését a magyar kormány felé: csak annyit kérnek Pesttől, mint amennyit a nemzetiségi vidékért tesznek.³⁷

Egyed Ákos szerint Erdély az ipar, kereskedelem és közlekedés terén a Monarchia elmaradott országai közé tartozott.³⁸ Az erdélyi gazdasági helyzetre jellemző, hogy a dualizmus alatt az ipari fejlődés kis mértékű, alacsony az iparban foglalkoztatottak száma. A mezőgazdaság marad túlsúlyban, jellemző

a kisgazdaság. 1895-ben a kisgazdaságok száma 401 526, míg a nagygazdaságoké 3514.³⁹ Az 1872-es ipartörvény adta iparszabadság készületlenül érte az erdélyi iparosokat, ami további lemaradást eredményezett a fejlettebb iparú országoktól. A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara vezetésével modernizációs törekvések eredményesek voltak de az I világháború leállította ezt.⁴⁰ Erdélyben 1867 és 1900 között 3606 km vasút épül, de ez Székelyföldet elkerüli. Talán a legfontosabb hatása a gazdaságra mégis a nemzeti jellegű bank- és hitelrendszer kiépülése és működése volt. A három nemzetiségnek (magyar, szász, román) saját hitelhálózata volt, és ezek közül a szász és a román hitelintézmények zártkörűek voltak. A részvények eladása és vásárlása nem a pénzüpi szabályok szerint történt, hanem előzetes kiszűréssel biztosították a nemzeti jellegű tulajdoncserét.⁴¹ Egyed Ákos megemlíti a székely túlnépesedés és kivándorlás kérdését, amit a korszak súlyos szociális kérdésének tart. A székely kisgazdaságok a nagy kamatozású banki kölcsön romboló hatása és a növekvő mindennapi kiadások miatt eladósodtak, ezt tartja a fő oknak.⁴² Egy másik, részletesebb összefoglaló művében⁴³ Egyed Ákos külön fejezetben tárgyalja a székely kérdést és a kivándorlást. Az itt felsorolt problémák mellett megemlíti a túlnépesedést, a birtokok elaprózódását és ezzel párhuzamosan a földművesek nagy részének elszegényedését, leírja, hogy a 19. században Székelyföldön a falusi lakosság körülbelül 25 %-a föld nélküli volt. Ebben a helyzetben a szegényréteg életfeltételeit tovább rontották a birtokrendezések, amelyek során a 100 hold feletti birtokosok és a közbirtokossá szerveződő székely gazdák kisajátították az addig közösen használt hatalmas legelő- és erdőbirtokokat. Így a birtok nélküliek állattartási és erdőhasználati lehetőségei a minimumra csökkentek. Ez a tényező is hozzájárult az elvándorláshoz. Egyed Ákos szerint a

problémára felfigyelő székely értelmiségiek megpróbálták mozgósítani a magyar közvéleményt és felkelteni a kormányzat figyelmét. Darányi Ignác földművelési miniszter vezetésével megindult „székely akció” azonban a tőkehiány és „a magyar liberális gazdaságpolitika tehetetlensége” miatt nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.⁴⁴ A kivándorlásról megtudjuk továbbá, hogy 1893 és 1913 közötti, ebből a szempontból legjobban dokumentált időszakban 196547 személy hagyta el hivatalos okmánnyal Erdélyt. A valós szám ennél nagyobb, mivel sok volt az illegális kivándorló. A kivándorlók 90%-a a falusi lakosságból került ki, ennek nyolctizede semmilyen földbirtokkal nem rendelkezett. A magyar kivándorlók elsődleges úticélja Amerika volt, de jelentős volt az Ó-Romániai elvándorlás is. Ez utóbbi esetben sok volt az időszakos elvándorlás. Az összefoglalásban egy másik érdekes statisztikai adatot is olvashatunk: magyar részről az 1899 és 1913 között az embervesztéségenként átlagosan 2395 fő volt. A veszteség azonban ennél jóval nagyobb, mivel ez a jelenség már az 1880-as évek elejétől érezhető volt.⁴⁵

Bertényi Iván–Gyapay Gábor munkája, a Magyarország rövid története nem említi sem az arányosítást, sem pedig a dualizmus kori kivándorlást.⁴⁶

Bán Péter Magyar történelmi fogalomtára a következőképpen említi a kivándorlás tényét. A dualizmus alatt a föld gyengén iparosodott. Ez az oka az amerikai és a havasalföldi irányultságú kivándorlásnak. Az arányosítást nem említi.⁴⁷

Néprajzi összefoglaló művekben, lexikonokban nem,⁴⁸ vagy csak közvetve találunk adatokat az arányosításról.⁴⁹

Kósa László a Paraszttársadalom című írásában olvashatjuk, hogy a jobbágyfelszabadítás Magyarországon a parasztság 40%-nak juttatott földtulajdont. Egy időben 300 katasztrális hold volt parasztgazdaságok és 100 katasztrális hold volt a nemesi birtokosok

kezén. Az agrártársadalom problémái között a keresleti válságot, az alkalmi munkalehetőség megszűnését és az extenzív gazdálkodás elégtelenségét említi. A paraszttársadalmon belül nő a vagyoni és szociális ellentét. Válaszul erre a parasztság kisebb része városba költözik, egy nagyobb része, pedig kivándorol, vagy egykezni kezd. Alacsony azoknak a száma, akik változtatnak a gazdálkodási módszereiken, intenzív gazdálkodáshoz kezdenek. A legnagyobb tömeg azonban nem változtat és nem is mozdul.⁵⁰ A Néprajzi Lexikon székelyekről szóló szócikkében leírja továbbá, hogy Székelyföld a dualizmus alatt Magyarország egyik legelmaradottabb, iparosítatlan területe volt, a vasúthálózatba is későn kapcsolódott be.⁵¹ Egy másik művében már konkrétan érinti kutatásunk tárgyát: az 1879-ben megjelent Kozma Ferenc könyve alapján elmondja, hogy Székelyföld területének közel fele erdő, melynek használatát az ekkor életbe léptetett erdőtörvény szabályozta és korlátozta. Ennél azonban súlyosabb körülménynek tartja, hogy a vetésforgót nem használják, hogy az állattartás külterjes, valamint a szántó kis részarányát (22%) az összterülethez képest. További fontos adat, hogy Székelyföldön ugyan nincs kapitalista nagybirtok, de a birtokszerkezet megoszlása még is kedvezőtlen a viszonylagos túlnépesedetségek miatt.⁵² Kósa László szerint az 1180-as magyar-román vámháború utáni nagy számú székely kivándorlás uticélja Ó-Románia és Amerika volt.⁵³ Az arányosításról nem szól.

Balassa Iván A szomszédos országok magyarjainak néprajza című összefoglalásában a székelyföldi, dualizmus kori társadalmi állapotokról elmondja, hogy mindig is jelentős volt az elvándorlás: Moldovába, Bukarestbe, Brassóba, Amerikába és Magyarországra.⁵⁴ Az egyik legnagyobb kibocsátó helyként Mádéfalvát említi, amely lakosságának életében nagy szerepet játszottak a havasok.⁵⁵ Az arányosítást ő sem említi.

Az erdélyi, mezősegi tagosításról és arányosításról Kós Károly tudósít, komplexen elemezve ezek társadalmi és gazdasági hatásait. A közterületek felosztása a földbirtok arányában – írja – megszüntette a falu szegényebb lakóinak végső menedékét, valamint kihangsúlyozta a földtulajdonon alapuló társadalmi különbségeket. A változások miatt a szorgalom és a tudás lassan elveszti érvényességét, a nagyobb tőke, valamint a spekuláció gyakran a szegényebbek munkaerejének kihasználásához és javaikból való kiforgatáshoz vezetett.⁵⁶ Az arányosítás és a tagosítás együtt a földesúri birtokok nagyságát növelték (a közterületek rovására), ezért sürgették a jobbágyszolgáltatásoktól korábban elesett nagybirtokosok a liberális-tőkés berendezkedést.⁵⁷ Mindez a Mezőség tanyásodását,⁵⁸ a szántók kiterjedését, a belterjes művelésre való áttérést,⁵⁹ a külterjes állatállomány csökkenését segítette elő. Ez utóbbival kapcsolatban Kós Károly megjegyzi, hogy a vagyon elsődleges értékmérője a szarvasmarha helyett a földbirtok nagysága lett, ezzel párhuzamosan jelentkezett a 20. századra jellemző paraszti földéhség is.⁶⁰ A régimódi, a községi rendtartásra és hagyományokra ügyelő „tempós parasztot”, a „jó gazdát” felváltotta a kísérletezésre-kockáztatásra hajlandó, mezőgazdasági vállalkozó, akivel kapcsolatban már gyakran a „spekuláns” jelző is felmerül.⁶¹ A gazdálkodási rendszer átalakulása, változásokat okozott a paraszti időbeosztásban, szokások és hagyományok életében is.⁶²

Igaz ez még Balás Gábor kitűnő könyvére⁶³ is, amelyben a szerző a 19. sz. végi kivándorlást okozó válságjelenségek között taglalja a túlnépesedést, a földvagyon szétforgácsolását, a családok elszegényedést és földközösség lazulását.⁶⁴ A legérzékletesebben azonban ő foglalja össze a kivándorláshoz vezető gazdasági-társadalmi problémákat és mögöttes érdekek működési elveit. A Balás rávilágít arra, hogy a 19. sz. közepén életbe léptetett

telekkönyvi jogrendszer módot adott arra, hogy a „tudatlan, gazdaságilag elmaradott mezőgazdasági népelemet a törvényesség látszatával megfosszák a föld tulajdonától. Így következett be az, hogy a századforduló körül több mint százezer székely vándorolt ki Ó-Romániába.” Az Amerikába vándoroltak számát nem közli.⁶⁵

Az összefoglaló művek az arányosítást és a kivándorlást aránytalanul röviden írják le.⁶⁶ Mindegyik szerző megemlíti azokat a negatívumokat, melyek jellemzőek a kor mezőgazdasági struktúrájára (például: a nagybirtok nyomasztó túlsúlya⁶⁷ stb.). Mindezeket azonban gyakran a pozitívumok fényében tálalják (például: a vasúthálózat fejlődik,⁶⁸ a búza piacképessége ugrásszerűen nő, mindez növekvő termelést indukál, hiszen a mezőgazdaság által nem használt földterület 50%-kal csökken⁶⁹ stb.), másrészt nem magyarázza azokat a társadalmi és morális helyzeteket, döntéseket, melyek ezekhez a problémákhoz vezettek. Közös jellemzőjük továbbá, hogy nem vonnak le semminemű következtetést a későbbi történésekre vonatkozóan.⁷⁰ Talán az egyedüli kivétel Szekfű Gyula, és Kós Károly akik problémaérzékenységükkel a politikai-társadalmi-morális háttér megvilágításában is újat hoznak. Szekfű tanulmányából úgy tűnik, hogy egy, a nagybirtokos lobby javára kedvező, az állami és nemzeti érdekeket semmibe vevő, liberális politika jellemző erre a korszakra, amely teljesen összehangolatlanul szervezi az országos szintű gazdasági munkákat (ipartelepítés, vízszabályozás), ezzel meglehetősen nagy szociális problémákat okozva. A pontos következményeket azonban ő sem taglalja. A fent vizsgált szövegeket gondosan elolvasva azonban világossá válik, hogy minden olyan intézkedés, mely a mezőgazdasági helyzetet és ezzel kapcsolatosan agrártömegek nyomorát „volt hivatott javítani”, csak a nagybirtokot részesítette előnyben, tehát a meghirdetett „szándékával” szemben, ellentétesen hatott.

*Az arányosításról és a székely
kivándorlásról szóló falumonográfák és
egyéb helyi források összefoglalása*

Bartalis Ágost írásában⁷¹ Csíkmenaság gazdasági állapotát taglalja. A birtokok zöme 20 holdon aluli, minőségét nézve IV.-V. osztályú föld, de ez is túl magas besorolású.⁷² A termőterület szegényes, kopár ott is, ahol a „kataszteren” rét van jelölve, a 958 ha erdő is csak papíron létezik, a valóságban „összerombolt állapotban” van, az állatállomány, pedig rossz minőségű.⁷³ A hagyományos földművelés és állattenyésztés nem fejlődik, a lakosságot a nagy közgazdasági átalakulás készületlenül találja. Általános hanyatlás indul el, ezért a lapok tele vannak panasszal, ennek ellenére 1867 után sem foglalkozik velük a kormány. Ezzel szemben a nemzetiségi vidékeket mindenféle kedvezményekkel árasztják el.⁷⁴ Ebben a helyzetben az aránytalanul magas adók (községi pótdadó, az erdőrendezési, erdőőrzési és a birtokrendezési adók, az iskolai pótdadó, az útdadó, az egyházi kepe), valamint a közmunkák,⁷⁵ melyek így összesen az elmúlt 15 év alatt 50%-al nőttek,⁷⁶ odáig hatottak, hogy a 488 házat és bennük 225 magyart számláló faluból⁷⁷ 1900 tele és 1901 tavasza között 23 család teljesen eladósodott. Ezek minden nemű vagyonát elárverezték, amiért is a családok egy része Romániába költözött.⁷⁸ Arányosan számítva a koldusbotra jutott családok száma nagyon magas. A helyzetet súlyosbította, hogy más családok egyes birtokrészeit is elárverezték, és hogy rajtuk kívül is sokan kölcsönt vettek fel.⁷⁹ A teljes képhez hozzátartozik továbbá az időlegesen elvándorlók aránylag magas száma is. Bartalis leírja, hogy sok lány már 12 éves korától, Bukarestben, Brassóban illetve Budapesten keresi a kenyerét és, hogy nem ritka közülük a prostituált.⁸⁰ Az arányosítást részletesebben taglalja a szerző, és összefüggésbe hozza az elvándorlással. A közös erdőt és a legelőt a

lakosság zöme „megfelelő jogosultság nélkül” használja, s ők a törvény szerint egyenként arányosan csak 2 maximum 10 holdra jogosultak. De mivel a pótdadó és az arányosítási költség magas, szükségük van a pénzre. Ezért eladják a részüket, és így elvágják az őket az otthonukhoz kapcsoló kötelékeket. Romániába mennek a megélhetésért, de nincs meg az időközben elárverezett birtokuk, ami régen még hazahozta őket. Hiszen az arányosítás előtt is eljártak Romániába, de akkor még az ott szerzett pénzből és a közöshöz való jogosultságból talpra tudtak állni. További probléma, hogy az arányosítással járó magas költségek, a hosszadalmas eljárás és a késői végrehajtás egyfajta „időközi rablógazdálkodáshoz” vezetett a közös erdőkön és legelőkön.⁸¹ Természetesen az így bajba jutott székelyek olcsón adták el részüket „lelketlen kufároknak”. A szerző szerint rövidesen nagy zsidó fakereskedő cégek jelentek meg és 200-300 holdakat vásároltak fel, és ezeket a területeket a királyi törvényszékkel a maguk részére kiszakították.⁸² A tagosítás is sok bajt okozott, hiszen sokan – joggal – attól féltek, hogy rosszabb tagot kapnak, mint amit elvettek tőlük. Ezen kívül az ezzel járó túl magas költségeket is ők viselték.⁸³ A kivándorlás, ennek ellenére és a hírveréssel ellentétben mégsem tömeges, mégis súlyos a veszteség – írja Bartalis. Érdekes az is, hogy miért éppen Romániát választják a székelyek kivándorlásuk célpontjaul. Egyrészt, mert vannak korábbi kapcsolataik, másrészt tapasztalataik szerint ott kevesebb munkáért több pénzt kapnak, mint Magyarországon, ahol inkább a „rongyos kubikust” dolgoztatják. Hozzá tartozik továbbá egyfajta arisztokratikus büszkeség. „A székely vele egyenrangúnak nem szolgál”.⁸⁴

Dr. Endes Miklós Csík megyéről írt, először 1938-ban megjelent összefoglalásában röviden említi az 1880-as erdőtörvényt, amely egy időre korlátozta az erdők felelőtlen kiélését, de leírja, hogy a későbbi

arányosítások idején újra nőtt az irtás, mivel a „közbirtokosságok visszaéltek a helyzettel”.⁸⁵ Érdekes még továbbá az általa közölt táblázat, mely a lakosság számának alakulását mutatja 1880-tól 1910-ig, tíz éves periódusokra bontva. A táblázatból kitűnik, hogy az átlagos növekedés, minden tíz éves periódusban 7-8%. Ez alól az 1880-tól 1890-ig tartó tíz év kivétel, hiszen ekkor „megdöbbenően kevés” csak 3%-os a növekedés.⁸⁶ Feltételezhetjük, hogy a növekedés visszaesése összefüggésben áll az ekkor csúcspontját elérő kivándorlással.

Bözödi György leírása alapján pontos képet kaphatunk a birtokrendezési törvények előtti és a megváltozott állapotokról is. A leírás szerint minden székely község tízesekre van felosztva és ezek a tízesek birtokolják a községekhez közelfekvő tilalmas erdőségeket, meghatározott részeket. Az adott részből csak azok részesülhetnek, akik az adott tízesben laknak. Hiába van például az altízesi lakosnak birtoka a középtízesben, ő nem jogosult a fent említett részek használatára. A jogosságot tehát a lakás szabályozta. A tízesi javakat arányosítva azonban az új törvény megbontja ezt a rendet, az ott nem lakó idegenek is jogosultak lesznek, ha belsőséget tudnak szerezni. Már pedig tudnak, hiszen az örökösödési rendet 1854-ben eltörölték. Leírja továbbá, hogy „Székelyföldön azon közbirtok, amely az ú.n. ingyenhasználat tárgyát képezi, úgy 1848 előtt, mint azután mostanáig, minden községi bennlakó által szabadon használtatott, tekintet nélkül társadalmi állására...”⁸⁷ Egy későbbi írásában Bözödi tágabb összefüggésbe helyezi a székely birtokviszonyok megváltoztatására tett törvényi lépéseket. Hogy megérthessük a közbirtok felosztásának lényegét, a múltba kell visszatekintenünk – írja. A székely községekben az erdő, a legelő, de régebben a szántóföld is közös volt a falvakban. Ezeket nyilanként osztották újra, sorshúzással, egyenlően a lakosok között. „A társadalmi osztályok egymás fölötti elhatalmasodásá-

val, az egyenlő osztozkodás is megszűnt, a székely-jobbágy rendszer törvényesítése után már társadalmi rang szerint osztják a földeket.”⁸⁸ Ez volt Bözödi szerint az első „arányosítás”. A második akkor történt, amikor az 1562-es lázadás után elvették a magánbirtokokat a székelyektől, valamint a községi közös földekből is jelentős területeket adományoztak a fejedelmek. A közös erdőket szabad volt irtani és ezek az irtványok magántulajdonná váltak. Ez az irtásos foglalás a harmadik arányosítás.⁸⁹ 1848-ban a közvagyonok felosztásánál a részesedés kulcsa a régi házhelyek száma és nagysága volt. Ekkor már senki nem tiltakozhatott, hiszen maga a székelység vezető rétege érdekelt volt az egyenlőtlen felosztásban, és ezt már tulajdonképpen több évszázados gyakorlat szentesítette. Így történt, hogy a köznép belenyugodott az 1871-es arányosításba, amely kiforgatta vagyonából és nagyrészt földönfutóvá tette. A birtokrészhez való „arányítást” több, a szegényebb rétegek számára hátrányos jelenség kísérte, írja Bözödi. Az egyik a közbirtokosság intézményének kikényszerítése. A törvény előírja ugyanis, hogy száz holdnál kisebb birtokkal rendelkezők csak közösen birtokolhatnak az érintett területekből.⁹⁰ Ehhez járul az újonnan alakított magánbankok lelkiismeretlen kizsákmányolása, a néppel keveset törődő századvégi liberális politikai társadalom számtalan bűne, úgyhogy rövid, néhány évtized alatt a székely kisgazda társadalom kipusztult és eltűnt. A szó teljes értelmében tűnt el: kivándorolt Székelyföldről... Ugyanakkor az Albina román bank céltudatos népi politikát folytat és a románság rendszeresen vásárolja össze a dobrakerült székely birtokokat. Jelképesen magát Csík megyét is betáblázzák az Albinánál.⁹¹ Bözödi leírja a kivándorlás irányát és méreteit is. E szerint 1880-tól 1900-ig 55 000 székely vándorol ki román területre, ebből 51 856 végleg kint maradt. A valóságban a szám ennél sokkal

magasabb lehetett. Bözödi egyik legmegdöbbentőbb adata ezután következik: „A kivándorlás nemhogy aggasztotta volna az illetékeseket, hanem megnyugvással vették, mert az volt a hivatalosan is kifejezett véleményük, hogy csak az izgága és haszontalan rétegtől szabadulnak meg...”⁹² Hogy ennek mi áll a háttérben? Bözödi szerint az 1867-es kiegyezéskor nagy áldozatot követeltek a székely néptől: mondjon le minden kiváltságáról és ősi intézményéről. Ezzel egy példát mutat, melyhez hasonlóan a szászok egyetemének politikai hatóságát, mely állam volt az államban, megszüntetni kívánták.⁹³

Szintén alátámasztja az előbb leírt sötét képet egy 1914-ban megfogalmazott alispáni jelentés Csík megye 1913-as gazdasági állapotáról. Fejér István alispán leírja, hogy gazdaságilag nagyon súlyos és nyomasztó a helyzet,⁹⁴ az erdőbirtokosok is szorult helyzetben vannak.⁹⁵ A válságos gazdasági viszonyok az okai annak, hogy ezen évben csökkent a népesség és a házasságok száma is megapadt, valamint, hogy a közbiztonsági helyzet is jelentősen romlott.⁹⁶ Csíkszentdomokos történeti adattárában a következőket olvashatjuk a kérdéses időszakra vonatkozóan: „a XIX. század végén az arányosítás és a szegregációs törvény a tizes rendszer intézményi felszámolásához vezet.”⁹⁷

Gyergyó történeti néprajzában, meglepő módon a fentebb már említett egyszerűsített, sőt szinte megszépített képet kapjuk a kiegyezés utáni mezőgazdasági állapotokról. A mezőgazdaságban lassan megindulnak a modernebb elképzelések, néhol megkísérlik a tagosítást. Tarisznyás ezután egy mondatban írja le az arányosítás okozta problémákat: a 70-es években Gyergyóban az arányosítás végrehajtása a hatóságoknak „sok visszaélésre” a szegényebbeknek „zúgolódásra” adott alkalmat. Érdekes: az amerikai elvándorlást nem említi, elmondja viszont, hogy a Mezősége és Moldvába járó mezőgazdasági idénymunkások közvetítik haza a polgárius életmódot.⁹⁸

Hogy az arányosítás és az azt előkészítő törvények Gyergyóban a Tarisznyás Márton által leírtaknál nagyobb felfordulást okoztak, arra jó bizonyíték 400 gyergyószentmiklósi birtokos által aláírt petíció, melyben az újabb, 1906-os birtokrendezési törvénytervezetet sérelmezik. Alaposabban átnézve ez az irat, azon birtokosok, és kereskedők érdekeit védi, amelyek az első arányosításból hasznot húztak. Az új törvénytervezet, vélhetően a rengeteg panasz miatt ugyanis megkísérli a kisemmizettek érdekeit képviselve, további erdőterületek eladását korlátozni. A petíciót írók tiltakoznak a „törvényjavaslat ellen, mely a székelyföldi erdőségeket a kisbirtokos székelyek részére biztosítani akarja, mivel szerintük ez tönkretenné a nagybirtokos, a középbirtokos, valamint a kisbirtokos osztályt egyaránt.”⁹⁹ A kisbirtokosok nem bírnák az újabb felmérésekkel, munkálatokkal járó költségeket – írják, míg a „legtisztességesebb kereskedői elem” is tönkremerne, hiszen az új törvény szerint a száz hold alatti birtokosok csak a használati jogaikat adhatnák el. A törvény visszamenőleg is érvényes lenne, tehát a már felvásárolt területeket is vissza kellene adni, ami szintén a „legtisztességesebb árral” dolgozó kereskedőket károsítaná, azon kívül a kisbirtokos nem lenne képes visszafizetni a vételárat. Az arányosítással fellendült fakitermelés, ami jó kereseti lehetőséget teremtett, „... a kezdődő jólétet akarják megszüntetni?” kérdi a 400 gyergyószentmiklósi birtokos.¹⁰⁰ Ha megszűnne a fakitermelés, akkor visszatérne az erdőtvény okozta baj, nem lenne legelője a székely állattartóknak, megszűnne a marhakereskedelem.¹⁰¹ A tiltakozó irat újabb érdekes részletekről is fellebbenti a fátylat az arányosítással kapcsolatban. Kiderül ugyanis, hogy sok nagybirtokos egy név alá állt össze, így váltak száz hold felettivé és már előre eladták a fát. Ha életbe lép a törvény, hogyan vásárolják vissza azt? A kisbirtokosoknak is jó volt az arányjog eladása, hiszen ebből tudták kifizetni a pénztételek felé

adósságaikat.¹⁰² Ezen adósságok vélhetően a fentebb már említett aránytalanul magas terhek miatt keletkeztek. További problémaként felemlíti a petíció, hogy a 25 éve kezdődött arányosítás óta az arányjog kiszámításához alapul szolgáló földterületek nagy része már gazdát cserélt, ez rendkívül megnehezítene azt, hogy eredetileg jogosított személyektől visszaköveteljék a vételárat. Mellékesen megemlíti még az irat, hogy az arányosítással a kulturális és a vallási intézmények is jól jártak, hiszen az így alakult közbirtokosságok gondoskodását élvezhetik.¹⁰³ A tagosítást sem szabadna korlátozni, mivel a belterjes, tehát a fejlettebb gazdálkodás csak így válik lehetővé. Ezzel szemben inkább az infrastruktúrát és a kereskedelmi lehetőségeket kellene fejleszteni. Összefoglalva: az állam megkísérli orvosolni azokat a sérelmeket, melyek a kisbirtokos réteg teljes ellehetetlenüléséhez és vélhetően a nagyarányú kivándorlásához vezetett. Mivel azonban ezt nem teheti egyedül csak a lobbyképes a kereskedő- és nagygazdaréteg rovására, ismét újabb terheket (az újabb arányosítás költségei, az eladott jogrész, illetve fa árának visszafizetése) ró a kisgazdaréteg nyakába. Természetesen a nagyobb gazdák és a kereskedők¹⁰⁴ tiltakoznak, hiszen ez számukra is káros lenne, a leginkább azért, mert sértené a beindult üzlet érdekeit. Az eredmény érdekében igyekeznek fenntartani a szociális érzékenység látszatát ezért a kisgazdák érdekeit is, előtérbe helyezik. Az indokok, mint pl.: a fakitermeléssel járó jó kereseti lehetőség és a jólét, a kulturális és vallási intézmények fejlődése, utólagos kitalációk, és az anyagi hasznot remélő, a természeti környezetet, és a társadalmi egyenlőséget semmibe vevő, teljesen egyoldalú gondolkodásmód szüleményei. A sorok között olvasva egyértelműen kiderül, hogy a kisgazdáknak (és így vélhetően a székelyek túlnyomó többségének) az lett volna az érdekük, ha az arányosítást el sem kezdik.

Dénes Judit és Dénes István A Há-

romszéki gazdasági múlt című írása¹⁰⁵ az 1800-as évek közepétől mutatja be azokat a gazdasági és társadalmi változásokat, melyek a kivándorláshoz vezettek. Először a jobbágyfelszabadítást és a határőrvidék felszámolását említik, mely események miatt tömegek kerültek zsellérsorba. Ebből a népszerűből sokan a Kárpátokon túlra, illetve Magyarországra vándoroltak, később Amerikába is. Székely iparosok tömegei kerülnek Romániába, akik az ottani fellendülő kisipart erősítik. Ez a kivándorlás tradíciónak számít Háromszéken. A 20. század végén romániai bojárok megbízottai Háromszéken egész falvak lakóit szerződtek előre a tavasztól őszig tartó munkára.

Meg kell azonban említenünk, hogy az itt felvázolt képet módosítják T. Nagy Imre 1895-ös Gazdakongresszuson történt felszólalásában olvasható adatok.¹⁰⁶ Ő túlzásnak tartja a kivándorlásról szóló híreket. Kijelenti, hogy a Székelyföldön nem nagy a népsűrűség, az ott élő napszámosok, cselédek jól fizetettek az országos átlaghoz képest, olyannyira, hogy 1894-ben idénymunkások jelentek meg Háromszéken. A székelyeknek nincs tehát okuk az elvándorlásra, csupán idénymunkára járnak Romániába.¹⁰⁷ Az „igazi elvándorlás” idejét az 1850-60-as évekre teszi. Azt állítja, hogy ez a „néphullámszél” addig meg lesz, „míg a székelyek műveltebbek lesznek az oláhoknál, addig, pedig hadd hozzák be a pénzt.”¹⁰⁸ Állításainak helytálló voltát némileg megkérdőjelezi, az a mód, ahogy a népsűrűséget számítja, hiszen Székelyföld nagy része, a hegyes vidékek szinte teljesen lakhatatlanok, így ezeket a területek bátran figyelmen kívül hagyhatók lettek volna. A lakható területen lévő falvak túlnépesedéséről viszont jelentős, fentebb már taglalt irodalom szól. Érdekes, hogy néhol ő is maga ellen beszél, hiszen elismeri, hogy a kisiparosok kivándorolnak Romániába, és ott letelepednek, a kint élő görög katolikus székelyek oláh papok befolyása alá

kerülnek, és hogy a kisbirtokos osztály az elmaradt birtokviszonyok miatt kénytelen lesz elvándorolni. Mindezeket azonban jövőbeli gondnak véli.¹⁰⁹ Úgy vélem, hogy a felszólalás éppen a két nagy kivándorlási hullám közötti „konszolidáltabb” időszakra vonatkozik, Nagy Imre által felsorakoztatott tényeket ennek fényében kell értékelni. Mindezt alátámasztja az is, hogy 1925-ben már ő is másképpen látja a dolgokat.¹¹⁰

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a forrásértékű tanulmányok, iratok jelentős száma mutatja, valóban nehéz gazdasági helyzetbe kerültek a székelyek az arányosítási és az azt megelőző törvények hatására. Bár néhányan (például: Tarisznyás Márton) inkább pozitívként értékelik a dualizmus kori, birtokviszonyokban történt változásokat, a kortárs szerzők nagy része megállapítja, hogy mindez első számú okozója volt a székely társadalom utolsó nagy változásának és a közel százezer embert érintő székely kivándorlásnak. Tudjuk, hogy ugyanakkor a meglehetősen nagy kiterjedésű belső erdélyi területeken (Mezőség, Szilágyság és Kalotaszeg) már a magyarság kisebbségbe került. Tudjuk azt is, hogy mindezt látta a magyar politikum, hiszen ennek okán történtek telepítések is, azonban ezek jelentéktelenek voltak, különösen az akkori és az azt megelőző népmozgások fényében.¹¹¹ Kérdés, hogy a nemzetállam kialakítására illetve megtartására törekvő, és ekkor még meglehetősen konzervatív politikát folytató európai államok közül miért éppen a magyaroknak kellett egy sajátosan „liberális” kisebbségi és gazdasági politikát folytatni.

A mindenki által könnyen elérhető történelmi és néprajzi összefoglalásokból (és a történelemórákon) megszerezhető tényanyag egyoldalú kezelése, az ezzel kapcsolatos „csúsztatások” miatt az olvasó szeme előtt egy kissé „elhomályosodnak” a tények, a problémák már nem tűnnek súlyosnak. A mai közfelfogásban egyáltalán nem, vagy

csak csekély mértékben ismert a dualizmus kori kivándorlás.¹¹² Napjainkban általános gyakorlattá vált, hogy a kommunikációs médiákban közvetlen életünket és környezetünket fenyegető tények élet elveszi a „jótékony tálalás”. A fentebb leírtakból kitűnik, hogy hasonlóan történik a múltunk átrostálása is. Emlékezetünk meglehetősen nagygyá tágított hézagjain kiesnek közelmúltunk meghatározó történelmi-politikai eseményei.

Tanulmányomban arra igyekeztem rámutatni, hogy a politikai döntések miatt fellépő társadalmi egyenlőtlenségek, igazságtalanságok kihatnak az ember életterére, közvetlen és tágabb (társadalmi és természeti) környezetére is. A természettel való bölcs együttélés és a társadalmi harmónia ezer szálon kapcsolódik egymáshoz, egymásból, talán egy és ugyanaz.

Epilógus

A trianoni döntés és az új román fennhatóság nem zárta le az erdélyi magyarok kivándorlásának problémáját, sőt inkább tovább gerjesztette azt.¹¹³ Gazdasági, szociális, emberjogi, kisebbségügyi problémák miatti kivándorlás azonban nem csak a Kárpát-medencei magyarságot és benne a székelyeket,¹¹⁴ de számos más európai és Európán kívüli nemzetet érintett és érint mind a mai napig. Megtartó erő lehetne a földdel és az erdővel való gazdálkodás,¹¹⁵ aminek a gazdaságilag stagnáló Székelyföldön fontos szociális szerepe lehetne: lekötné a társadalmi feszültségek egy részét.¹¹⁶

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

2004 Hagyomány és környezet. In Andrásfalvy Bertalan–Domokos Mária–Nagy Ilona (szerk.): *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. I–III. Budapest, L'Harmattan Kiadó. III. 117–138.

Balás Gábor

Székelyek nyomában. Budapest, Panoráma Kiadó.

Balassa Iván

2003 A szomszédos országok magyarjainak néprajza. Planétás Kiadó. Budapest.

Balassa Iván – Ortutay Gyula

1979 *Magyar néprajz.* Budapest.

Balogh Balázs – Filemle Ágnes

2004 Erdőalja. Adalékok egy kevésbé ismert erdélyi kistáj meghatározásához. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén Varsánytól Ritíúig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* I. kötet. Budapest, L' Harmattan. 365–390.

Bán Péter (szerk.)

1989 *Magyar történelmi fogalomtár.* I–II. Budapest, Gondolat Kiadó.

Bartalis Ágost

1901 *Segítsünk a székelyeken!* Csík-Menaság székelyei. Budapest.

Bertényi Iván – Gyapay Gábor

1992 Magyarország rövid története. Budapest, Maecenas Könyvkiadó.

Bözödi György

1938 *Székely bánja. Tizenhét erdélyi fiatal író kiadása.* Tipografia Gloria Cluj. Kolozsvár. (2. kiadás)

1943 *Székelyek. A nép élettörténete. Vázlat.* Budapest, Bolyai Akadémia, a Társadalmi Turul Szövetség Kiadása.

Dénes Judit – Dénes István

2004 Háromszéki gazdasági múlt. www.sepsi-szentgyorgy.hu

Egyed Ákos

A gazdaság helyzete a XIX. sz. első felében. In: Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. sz.).* 37–52. Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság.

2004 *Az erdélyi magyarság történetéből. 1790–1914.* Erdélyi Tudományos Füzetek 243. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.

Endes Miklós

1994 *Csík-, Gyergyó-, Kászon-Székek* (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Első kiadás 1938-ban.)

Fejér István

1914 *Alispáni jelentés Csíkvármegye 1913. évi közgazgatási állapotáról.* Csíkszereda, Ny. Vákár L. Könyvnyomdája.

Fónagy Zoltán

A dualizmus kora. 1867–1914. In: Tóth István György (szerk.): *Milleniumi magyar történet.* Budapest, Osiris Kiadó. 425–473.

Glatz Ferenc (összeállította, szerkesztette és az összefoglaló tanulmányokat írta)

1995 *A magyarok krónikája.* Budapest, Officina Nova.

Gergely András

1991 Magyarország története. In: Kósa László (szerk.) *A magyarságtudomány kézikönyve.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 165–349.

Gergely András (szerk.)

1998 *A 19. századi magyar történelem (1790–1918).* Budapest, Korona Kiadó.

Irházi János

2006 Kapcsolati tőkék. Erdőirtás Romániában. *HVG, XXVIII/20.* 2006.05.20. 37–38.

Ismeretlen szerző

1925 Tanulmány az erdélyi magyar kisebbség jogsérelmeiről. In: Romsics Ignác (szerk.) *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi És Kisebbségi Osztályának válogatott iratai.* Budapest, 181–182.

Keszeg Vilmos

Mezőségi hiedelmek. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Kós Károly

2000 *A Mezőség néprajza.* I–II. Marosvásárhely.

Kósa László

1987 Székelyek. Szócikk. In Ortutay Gyula (szerk.)

- Magyar néprajzi lexikon. IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 585–593.
- A paraszttársadalom. In: uő. (szerk.) *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 733–744.
- 1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest, Planétás Kiadó. (3. kiadás)
- Kövér György**
1998 A piacgazdaság kiteljesedése. In: Gergely András (szerk.) *19. századi magyar történelem (1790–1918)*. Budapest, Korona Kiadó. 343–374.
- Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő**
2002 *Magyarország története. Előidőktől 2000-ig*. Budapest, Pannónia Kiadó.
- Kunálík Péter**
2004 Ki vándorol, ki nem. In: *Romániai Magyar Szó*, 2004. III. 2.
- Lukács Csaba–Tölgyesi József**
2005 Gyergyószentmiklós a XX. sz. elején. In *Unicornis Diákkonferencia*. Gyergyószentmiklós. 2005.12.01. http://www.nextra.ro/clients/unicornis/konfol_gyergyo.htm.
- Mikszáth Kálmán**
1977 Székelyek között. In Bisztray Gyula–Rejtő István (szerk.): *Mikszáth Kálmán összes művei*. 71. kötet. Cikkek és karcolatok XXI. 1885 július–1885 december. Budapest, Akadémiai Kiadó, 37–51.
- 2002 A mi külön Tündérországunk. Úti kép. In uő: *Fény- és árnyképek*. Budapest, TTFK–Kortárs Kiadó. 122–130.
- Oláh István**
2004 Erdő mellett nem jó lakni? Beszélgetés Szakács Sándorral, a Székelyudvarhelyi Erdészeti Hivatal vezetőjével. In: *Romániai Magyar Szó*, 2004.11.29.
- Oláh Sándor**
1998 Ember és föld a Székelyföldön. *Ökotáj*, 18–19.sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00014/tars5.html>
- Ortutay Gyula (szerk.)**
1977 *Magyar néprajzi lexikon. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1987 *Magyar néprajzi lexikon. IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Péter László**
2006 *Nehéz idők*. Adattár Csíkszentdomokos történetéhez. Csíkszentdomokos.
- Romsics Ignác**
2003 *Magyarország története a XX. században*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, Osiris Kiadó, (é. n.)
- Sérelmeink...**
1906 *Sérelmeink a székely birtokrendezés ügyében*. Gyergyószentmiklós. 400 érdekelt gyergyószentmiklói birtokos által aláírva.
- Szekfű Gyula**
2002 Rövid magyar történet 1606–1939. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tarisznyás Márton**
1994 *Gyergyó történeti néprajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó reprint kiadása. (Első kiadás: Bukarest 1982.)
- T. Nagy Imre**
1895 *Székely kivándorlás*. (Különlenyomat az 1895 évi III. Országos Gazda-Kongresszus kiadványaiból.) Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat Könyvnyomdája.
- 1925 Cirkálások szeredai emlékeimből. In *Emlékezés régi csíkiakról...* Csíkszereda, Pallas Akadémia Könyvkiadó.
- Tóth István György (szerk.)**
Milenniumi magyar történet. Bp., Osiris.
- Tóth Zoltán**
1998 A népesség gyarapodása és polgárosodása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem (1790–1918)*. Budapest, Korona Kiadó. 405–415.
- Varga Sándor**
2007 Gondolatok a dualizmus kori székelyföldi arányosítás és kivándorlás témakörében. *Korunk*, 2007 június 6./III. 70–76.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen tanulmány rövidebb változatát lásd Varga 2007.
- ² Andrásfalvy 2004.
- ³ Andrásfalvy 2004. 131–132.
- ⁴ Andrásfalvy 2004. 132–133.
- ⁵ Andrásfalvy 2004. 133–134.
- ⁶ Romsics 2003.
- ⁷ Romsics 2003. 53.
- ⁸ Romsics 2003. 33.
- ⁹ Romsics 2003. 69.
- ¹⁰ Romsics 2003. 25–31.
- ¹¹ Romsics 2003. 81–82.
- ¹² Fónagy 2001.
- ¹³ Fónagy 2001. 437.
- ¹⁴ Kristó–Barta–Gergely 2002. 476.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Fónagy 2001. 459–460.
- ¹⁷ Glatz 1995. 430.
- ¹⁸ Glatz 1995. 503.
- ¹⁹ Gergely 1991. 292.
- ²⁰ Gergely (szerk.) 1998.
- ²¹ Tóth 1998.
- ²² Tóth 1998. 408.
- ²³ Tóth 1998. 412. 413.
- ²⁴ Kövér 1998. 360–367.
- ²⁵ Szekfű 2002.
- ²⁶ Szekfű 2002. 429.
- ²⁷ Szekfű 2002. 430–431.
- ²⁸ Szekfű 2002. 431.
- ²⁹ Szekfű 2002. 432.
- ³⁰ Szekfű szerint a búzaár krízis a nemzeti-ségeket kevésbé érintette, hiszen ők zömmel a hegyvidékeken éltek, ahol a fejlődésnek induló gyáripar is beindul. (Szekfű 2002. 434.)
- ³¹ Szekfű 2002. 437.
- ³² Szekfű 2002. 432–433.
- ³³ Szekfű 2002. 437.
- ³⁴ Ne felejtjük el, hogy mindez a nagy vízrendezési munkák időszakában zajlik!
- ³⁵ Szekfű 2002. 434.
- ³⁶ Mikszáth 1885
- ³⁷ „... a magyar szabályozás a nemzetállamok 19. századi virágkorában, a vehemens nyelvi uniformizálás idején, mikor több országban tiltották a nemzetiségi nyelvhasználatot, inkább a pozitív kivételek közé tartozott.” (Mikszáth 1977. 45–46) Lásd még Mikszáth 2002. 125–128.
- ³⁸ Egyed 2001. 38.
- ³⁹ Egyed 2001. 47.
- ⁴⁰ Egyed 2001. 49.
- ⁴¹ Egyed 2001. 47.
- ⁴² Egyed 2001. 50.
- ⁴³ Egyed 2004.
- ⁴⁴ Egyed 2004. 110.
- ⁴⁵ Egyed 2004. 111.
- ⁴⁶ Bertényi–Gyapay 1992. 439–446, 455–461, 467–470.
- ⁴⁷ Bán 1989.
- ⁴⁸ Balassa–Ortutay 1979, Ortutay (szerk.) 1977.
- ⁴⁹ Balassa 2003. 299, Kósa 1987. 590–593, Kósa 1998. 313.
- ⁵⁰ Kósa 1991. 743–744.
- ⁵¹ Kósa 1987. 590.
- ⁵² Kósa 1998. 313–314.
- ⁵³ Kósa 1987. 590–593.
- ⁵⁴ Balassa 2003. 299.
- ⁵⁵ Balassa 2003. 345.
- ⁵⁶ Kós 2000. I. 140.
- ⁵⁷ Kós 2000. I. 144.
- ⁵⁸ Kós 2000. I. 145.
- ⁵⁹ Kós 2000. I. 144.
- ⁶⁰ Kós 2000. I. 65.
- ⁶¹ Kós 2000. I. 88–89.
- ⁶² Kós 2000. II. 289–290.
- ⁶³ Balás 1984.
- ⁶⁴ Balás 1984. 214.
- ⁶⁵ Balás 1984. 215.
- ⁶⁶ Különösen szembeűnő ez, ha összevetjük más történelmi esemény leírásával, mint például: a labdarúgás kezdetei (Glatz 1995. 1902) vagy az antiszemita vonatkozása miatt elhíresült tiszsaeszlári ügy. (Glatz 1995. 467, Romsics 2003. 77, Tóth I. Gy. (szerk.) 2002. 434.)
- ⁶⁷ Lásd még Bertényi – Gyapay 1992. 442.
- ⁶⁸ Lásd még Bertényi – Gyapay 1992. 468.
- ⁶⁹ Lásd még Kövér 1998. 364.
- ⁷⁰ Itt említhetjük például a trianoni békét, amely többek között éppen a magyar népesség arányának alacsony voltára hivatkozva húzott új határokat.
- ⁷¹ Bartalis 1901.
- ⁷² Bartalis 1901. 7.
- ⁷³ Bartalis 1901. 10.
- ⁷⁴ Bartalis 1901. 7.
- ⁷⁵ Bartalis 1901. 7.
- ⁷⁶ Bartalis 1901. 18.
- ⁷⁷ Bartalis 1901. 10.
- ⁷⁸ Bartalis 1901. 14.
- ⁷⁹ Bartalis 1901. 14–15.

- 80 Bartalis 1901. 10.
 81 Bartalis 1901. 18.
 82 Bartalis 1901. 19.
 83 Bartalis 1901. 20.
 84 Bartalis 1901. 20–21.
 85 Endes 1994. 465.
 86 Endes 1994. 459.
 87 Bözödi 1938. 350.
 88 Bözödi 1943. 86.
 89 Bözödi 1943. 86.
 90 Bözödi 1943. 87.
 91 Bözödi 1943. 88.
 92 Bözödi 1943. 89.
 93 Bözödi 1943. 85.
 94 Fejér 1914. 15.
 95 Fejér 1914. 18.
 96 Fejér 1914. 27.
 97 Péter 2006. 83.
 98 Tarisznyás 1994. 16.
 99 Sérelmeink... 1906. 1.
 100 Sérelmeink... 1906. 2–3.
 101 Sérelmeink... 1906. 3–4.
 102 Sérelmeink... 1906. 5.
 103 Sérelmeink... 1906. 6.
 104 Nem tudjuk, hogy a petíciót aláíró 400 gazda között a szegényebb réteg képviselői is jelen voltak-e. Könnyen elképzelhető, hogy nem, ugyanis Gyergyószentmiklós a századfordulóra már jelentős nagygazdaréteggel bírt. Tarisznyás Márton monográfiájából tudjuk, hogy Gyergyószentmiklós lakossága 1901-ben 7417 fő volt. (Tarisznyás 1994. 205.) A város gazdasági életében fontos szerepet játszott a korábban főleg örményekből, később vegyes népelemekből álló kereskedőréteg. (Tarisznyás 1994. 207.)
 105 Dénes–Dénes 2004.
 106 T. Nagy 1895.
 107 T. Nagy 1895. 5–8.
 108 T. Nagy 1895. 12–13.
 109 T. Nagy 1895. 9–13.
 110 T. Nagy 1925.
 111 A telepítésekkel kapcsolatban bővebben lsd.: Balogh–Filemile 2004. 368–373 ill. Keszeg 1999. 8.
 112 A „csúsztatásoknak” köszönhető pontatlan, vagy leegyszerűsített képet igazolja a következő három adat is: I. székely diákok (nyilván összefoglaló történelmi művekből készülve), a 2005-ös gyergyószentmiklósi *Unicornis Diákkonferencián*, már egyenesen pozitívként említik az ará-

nyosítást: „A város fejlődésének alapja a nagyipar, mely az erdőbirtokokra támaszkodva jelenik meg. Az erdő gazdaságosabb felhasználását az arányosítás után tudták megvalósítani.” (Lukács – Tölgyesi 2005. II.) jellemző a Székelyudvarhelyi Erdészeti Hivatal vezetője nyilatkozata is: „Az arányosítás során mindenki a földjei arányában kapott erdőt, valószínűleg a középkori nyíljog (!!) érvénye szerint. (Oláh I. 2004.) III. Kunálik Péter a *Ki vándorol, ki nem* című cikkében a következő, meglehetősen egyszerű magyarázatot adja a kivándorlás miéртjére: több ember, mint a föld. Ennek következtében jönnek létre a bukaresti, galaci és az erdélyi bányászati magyar kolóniák. (Kunálik 2004.)

¹¹³ Romsics Ignác szerkesztésében megjelent Magyarok kisebbségben és szórványban című kötet a Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályára 1919 és 1924 között bekerült, a határainkon kívül rekedt magyarok sorsát bemutató iratok között válogat. 1925-ös keltezésű az a tanulmány, amely az erdélyi magyar kisebbség jogsérelmeit taglalja. Egy ismeretlen szerző leírja, hogy az 1920-as években néhány román politikus hallgatólagosan támogatta olyan kivándorlási ügynők tevékenységét, akik előbb magyar, majd német és román nemzetiségű állampolgárokat bíztatnak fel Amerikába költözni, mondván, hogy ezeknek „úgy is elveszik a földjét”. „A belügyminiszter intézkedésére az ilyen „idegen származású”, új román alattvalók útlevél kiállítását 48 óra alatt biztosították (...) Ily módon a kivándorlási ügynők nagyszámú magyar földmívest szállítottak ki Braziliába, ahol azokat eladták a fazendákra, hol valóságos rabszolgasorsra jutottak.” (Ismeretlen szerző 1925. 181–182)

¹¹⁴ Kunálik 2004.

¹¹⁵ Ma is aktuális probléma, hogy a rövid távú haszonra számító „erdőbirtokosok” politikai kapcsolataikat felhasználva kiélik az erdőket. Gondoljunk csak egy, a HVG hasábjain megjelent cikke, melyben egy gyergyószentmiklósi újságíró „környezeti szempontból tragikus méreteket öltött székelyföldi erdőirtásról”, valamint az ebből hasznot húzó politikusokról (például: „az Isten láncfűrészeként” emlegetett magyar szenátorról) beszél. (Irházi 2006. 37.) Mai Székelyföldet érintő erdészeti problémákat lásd még: Oláh I. 2004.

¹¹⁶ Oláh S. 1998.